З дитячих вражень

Моє раннє дитинство минулося в Росії, в Брянську, куди батька занесла служба машиніста на залізниці. Батько з матір'ю говорили, хоч і не цілком гаразд, по-російському, і тільки коли батько сердився й треба було вилаятися, переходив на українську мову. Проте, якщо йому кортіло показати, що він дуже розгнівався на матір, він випивав шкалика, хоч від горілки його нудило, скидав піджака, розстібав жилетку й випускав з-під неї спідню сорочку, як то звичайно носили тутешні російські двірники та крамарі. Я так і не знав, що хотів довести цим нескладним маскарадом дивак батько, але на матір це справляло таке ж страшне враження, як на Одарку в "Запорожці за Дунаєм", коли перебраний у чалму й турецький халат Карась співає: "Тепер я турок, не козак". Але такі сцени траплялися рідко. Пригадую один випадок, коли несподівано для мене батьки заговорили раптом удома українською мовою. Це було тоді, коли гурток аматорів-залізничників надумав поставити в нашому робітничому висілку власними силами "Наталку Полтавку", де мати мала грати роль Наталки, а батько — Петра. До самої вистави так і не дійшло чомусь — чи поліція не дозволила, чи зайшли такі події, що всім не до вистав стало (то ж був бурхливий 1905 рік), але цілий місяць мати повторювала в хаті: "Петре, Петре, де ти тепер? Може, скитаєшся десь у нужді та горі, а може, забув свою Наталку?..".

Хоч я і розумів, що мати каже ці слова "не справді", що вони ні до кого в домі не стосуються, але мені завжди ставало від них сумно і якась незбагненна тривога охоплювала мою дитячу душу. Ніби й справді десь далеко від нашого висілку, геть за великими брянськими борами, отам між Недригайловом і Ромнами, хтось блукає "в нужді та горі" і ремствує, що його забули...

Блукає не деінде, а саме між Ромнами і Недригайловом, бо на всій земній кулі тільки ці два місця були мені відомі поза Брянськом. Там жили мої баби, і щороку вліті я їздив туди з матір'ю, а то часом і з

батьком. Мабуть, саме тому, що ми приїздили в розповні літа, коли цвіла й зеленіла пишна українська природа, приїздили в гості, мені здавалося, що в тих краях ніколи не буває холодної брянської зими, а лиш завжди літо й свято, коли всі раді, всі тішаться. І Недригайлів, де жила в дядька Євлантія моя баба по батькові, і роменське Засулля, де була маленька хатка під стріхою моєї баби по матері, видавалися мені в Брянську чимось таким, що могли вкластись у поняття хіба що тільки чарівного, але "втраченого раю", як сказав би я згодом. У роменської лагідної бабусі в хаті мирно вистукують час дивовижні старі дзиґарі з зозулею, пахне м'ятою і любистком, а ввечері десь у запічку затишно цвіркає без угаву цвіркун. Коло хати садок з сливками та грушками, якими бабуся частує мене, два вулики з клопіткими, як і сама бабуся, бджілками... У недригайлівської баби на клуні живе лелека, або чорногуз, як каже баба, а за клунею — хащі бузини, де добре ховатись і з якої можна легко зробити цікаву пукавку... Ну, хіба ж не рай!

Чудні материні слова, звернені до якогось відсутнього Петра, завжди дивували мене: і чого тому Петрові тинятись у "нужді та горі" серед такого раю? Чудний той Петро! Чудна й мова, якою промовляла до нього мати не інакше лиш для того, щоб Петро краще розумів її, бо ж, мабуть, і він сам говорив так, як мої роменська та недригайлівська баби, до яких, приїжджаючи, принатурювалась у мові й моя мати, стаючи вже справжнісінькою Наталкою Полтавкою. Я був малий і дещо затятий, щоб ламатися перед бабами, і говорив так, як і в Брянську, по-російському, та це не однаково подобалась бабам. Роменська бабуся Олена аж руками сплескувала від задоволення, ба навіть розчулення, коли я декламував їй:

Петушок, петушок, золотой гребешок...

І, сповнена радощів і гордощів за успіхи онука, завжди захоплено зверталася до когось із присутніх:

— І глядіть, як воно чеше, як вимовля цей Бориско! Ну, просто як по книжці батує!

Недригайлівська баба Олександра інакше дивилася на це. До неї з "петушком" або віршиком "Вечер был, сверкали звезды" і не підходь! З-поміж своїх численних онучат вона явно недолюблювала мене і не раз казала:

— Щоб отаке мале і вже не по-нашому базікало! І в кого тільки воно вдалось, отаке перекотиполе?..

Я тьмяно догадувався, що то значило в баби "не по-нашому", але що таке перекотиполе — збагнути не міг, а питатися в старої буркотливої баби було страшно. Я бачив, що й батька мого, дарма що він був її наймолодший син, баба Олександра не дуже шанувала за те, що він, Дмитро, "подався з дурного розуму хтозна-чого світ за очі в тую Московщину між майстеровщину, замість того, щоб роду й землі держатися".

Баба не тільки що нікуди не виїздила з Недригайлова. вона рідко куди виходила з свого двору, а якщо й виходила, то далі церкви не сунулась.

Я побоювався баби Олександри і сам до неї ніколи не підходив. Та баба Олександра могла бути й іншою. Начистить, бувало, з дядиною Марією та з старшими моїми двоюрідними сестрами картоплі на вечерю, вимиє руки й вийде на вулицю. Сяде на призьбі і до нас, цілої купи своїх онуків та онучок:

— Ану, діти, гратись у гусей та вовка!

Ми вже знаємо, що треба робити: одбігаємо на другий бік вулиці, до хати якогось дядька Степана, того самого Степана, що його позаторік бугай панський у живіт буцнув, і чекаємо. Баба підіймає високо до очей долоню ребром, мов дивиться кудись далеко, й поважно каже:

— Гуси, додому!

— Чого? — хором питаємо ми, хоч усе дальше нам наперед уже давно відомо.

— Вовк за горою.

— Що він робить?

— Гуску скубе!

— Гиля-гиля! — весело кричимо ми й стрімголов летимо до теплих бабиних колін, а вона, як добра господиня гусей, пригортає кожного з нас до себе. Хто прибіг останній, тому й бути вовком. Коли ми засапувались і пашіли від біганини, баба збирала нас у коло й починала разом з нами співати. Вона пильнувала, щоб співали всі, раз у раз поглядаючи на мене, бо, за її словами, я "таке дурне, що й пісні путньої не знає!". Хоч я і не перечив бабі, але тут я вже почував свою перевагу, бо вмів ще в Брянську співати "Марсельєзу", "Смело, товарищи, в ногу" і "Вы жертвою пали", та з цими піснями до баби Олександри й близько не підступай! Вона визнавала тільки три свої найулюбленіші пісні, які кожного разу загадувала співати й нам. Першою був "Заповіт" — його перша й остання строфи. Хто зна, чи вона не хотіла, чи просто не знала середини "Заповіту", як, можливо, через малописьменність свою, не знала й автора його, а тільки ні про Тараса Шевченка, ні про його заклик: "Кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте!" вона й словом ніколи не обмовилася. Доспівавши "Не забудьте пом'янути незлим, тихим словом", ми переходили до жвавенької пісеньки "Тече річка невеличка", а далі бралися за бабиним проводом до "Козаченьку, куди йдеш". Ця пісня, як і багато інших українських пісень, завжди дивувала мене контрастною суперечливістю свого мотиву: починалася журно й враз, без особливої на те внутрішньої причини, переходила на веселий, майже грайливий приспів:

Я вернуся, серденько, восени,

як упаде листячко з калини.

Немов і сама пісня хотіла вирватись із безпросвітньої вічної журби народу й вдарити об землю тим лихом-журбою. Але кінець цієї пісні баба, попри все, виводила сумним, мінорним речитативом:

А як жито зацвіло.

Прийшла звістка у село:

Не вертатись вже додому козаку —

Заснув в степу він, сердега, довіку...

Баба сама підпадала під враження проспіваної пісні й, доспівавши останні слова, журно зітхала й проказувала до нас, немов пояснюючи:

— Заснув отож козак довіку, в бою поліг...

Рідко бувало, щоб після цього баба не переводила мову на давнину — про козаків, татар, польську шляхту... І оповідала те все не з книжок, яких ніколи не читала, а з народних уст, як дійшло воно до неї з діда-прадіда.

Одного вечора, невдовзі після того, як ми з дорослими їздили за Сулу на городище в неділю погуляти, баба розповіла таке:

— А то ще було швед проз наш Недригайлів проходив. Так тоді всі люди в Недригайлові заповзялися вмерти, а не пустити сюди ворога. Отож тоді на тій горі, де городище, і облягли наших козаченьків вороги звідусіль та й ну ж їх воювати. Бились козаки день, бились другий, а на третій невдержка в них вийшла: пороху не стало. Не стало, значить, у них пороху, поламалися списи, шаблі козацькі пощербились, а вони все

б'ються. Билися навкулачки, гроші ворогові межи очі кидали, а не піддалися! Так усі там і погинули до одного...— закінчила баба свою сумну розповідь, а потім по-діловому додала: — Воно й досі на дні Сули під тою горою козацькі барила з золотом лежать, тільки ж нема кому їх дістати відтіля...— і, зітхнувши, невдоволено буркотіла: — Тепер і люди пішли все миршаві та ледачі, куди їм там лізти кладу козацького шукати!

Мене мало цікавило золото на дні Сули, а от завзятість козаків захопила, і мені хотілось уточнити не зовсім ясну бабину розповідь:

— А з ким же, бабусю, билися тоді козаки?

— Як — з ким? Звісно, з ворогом, дурний!

Баба починала сердитися на мою допитливість. їй самій було байдуже, з ким саме ото билися козаки, головне; що бились і загинули. Однак бабина відповідь не вичерпувала цілої низки питань, що враз постали передо мною, і я замислився.

Перед моїми очима знову стояла та гора з обсипаними валами, з зарослими травою й терном ровами, де в неділю ми, дітлахи, бігали, ганяючись одне за одним. Ось і урвище, над Сулою, відкіля, мабуть, кидали козаки барила з золотом, ось і галявина, оточена старими дубами, де билися з ворогами козаки, а посеред галявини стоїть високий гіллястий клен. Під ним сидить на траві дядько Євлантій, журно звісивши голову, співає напідпитку густим басом:

Рости, рости ти, клен-древо.

Рости вгору високо,

Поховали пана отамана

В сиру землю глибоко...

Дядькові Євлантію підтягає, хтозна-де взявшись, швидкий до горілки Степан. Той самий, якого панський бугай у живіт буцнув. Він співає без особливого піднесення, як у церкві, сподіваючись, видимо, що і його почастують горілкою, а через те — на чийому возі їдеш, того й пісню співай. Зате дядько Євлантій так розчулився, що на останніх словах голос йому затремтів, ладний ось-ось зірватися на плач, немовби сам дядько Євлантій брав участь у тому похороні й досі не може забути безіменного козацького отамана.

Від усього цього бабина легенда набирає реальних рис, сплітається з дійсністю. Не інакше як під тим "кленом-древом" поховали козаки свого отамана, тільки клен росте й досі, а козаків вже давно нема. Невже вони так і перевелися всі?..

Коли діти розійшлись, я тихо підійшов до баби Олександри й несміливо спитав:

— А дядько Євлантій і дядько Степан — козаки?

— І скаже ж таке! — здивувалась баба з мого недоумства.— Козаки були, та збули, а це просто — дядьки, або хохли, чи хлібороби, сказать...

Я одійшов і замислився. Були, та збули... Невже так-таки й перевелися всі козаки?

Ні, не всі! Іншим разом баба Олександра розповіла таке:

— Вертався якорь один козак з бою. Всі товариші його полягли, а він один-однісінький вийшов живий з того бойовища, та й то з бідою. Рушницю-гаківницю вороги забрали, шаблю гостру з рук йому вибили, самий тільки спис надломлений у козака лишився. Їде він, зранений, потомлений, зажурений, на списа голівоньку хилить, коник вороненький

під ним на передні ноги припадає, всилу йде, а тут уже й вечір заходить. Треба козакові спочити й коня попасти. Під'їхав він до діброви, шапочку скинув, низенько вклонився: "Добрий вечір, зелена діброво! Переночуй хоч ніченьку мене, козака молодого". А діброва йому: "Не переночую, бо вже на твою голівоньку буйную ворогів чую".

Поїхав козак далі та до байраку звертається: "Добрий вечір тобі, зелений байраче! Переночуй хоч ніченьку ти волю козачу!". А байрак йому одвіт дає: "Не переночую, бо жаль мені буде, вже ж про тебе, козаченьку, вороги питають, щодня й ночі в темнім лузі все тебе шукають...".

Повернув козак до гаю, та тільки ж і там вороги на нього чигають. І нема йому, нетязі, ні дороги, ні повороту — сама смерть навколо. Стрепенувся тоді козак, стиснув рукою списа, та як крикне, аж луна пішла гаєм: "Наїжджайте, воріженьки, сам вас накликаю!".

Шапку на чоло насунув, списа наставив та й помчав до гаю...

У роменської баби Олени все не так, як у недригайлівської. У кімнаті на стіні обабіч дзиґарів із зозулею висіли маленькі портрети Шевченка в кожусі та шапці й лейтенанта Шмідта, розстріляного за повстання на Чорноморському флоті. Це було вже не бабиних рук діло, а її синів, моїх дядьків, Василя й Петра — недавніх полтавських бурсаків, а тепер студентів Харківського університету. Дядько Василь говорив українською мовою, раз у раз вставляючи у фрази "позаяк", і наспівував "Шалійте, шалійте, скажені кати"; молодший дядько, Петро, любив сперечатися за демократію і пролетаріат і більше подобав співати "Варшавянку". Дядько Василь замислено поглядав на Тараса в шапці; кумиром же дядька Петра був лейтенант Шмідт. Проте це не заважало братам жити дружно. Дядько Василь добрав навіть способу посидіти місяць у харківській тюрмі за політику, чому нишком заздрив дядько Петро, який при всьому своєму словесному запалі чомусь ніяк не міг туди потрапити. Мабуть, доморосла політика моїх роменських дядьків

не дуже бентежила поліцію, і вона не турбувалася за них. І справді, коли згодом дядьки покінчали університет, вони стали тихими педагогами.

У маленькій хаті баби Олени всі пнулися за новими днями, і мені здається, що й сама баба Олена, якби їй не вічний клопіт усіх нагодувати, за всіх подбати, якось би й собі пошкандибала за новим часом, аби не відстати від своїх численних дітей. Вона лагідно дивилась і на Шевченка, і на Шмідта, а коли дядько Петро пришпилив унизу й листівку з портретом Карла Маркса, їй подобався й Маркс.

Я спитав її, показуючи на Шевченка:

— Це козак?

— Козак, козак! Доїж тільки борщику.

У Засуллі стояв загін черкесів, щоб охороняти поміщицькі маєтки в околиці. Баба Олена і їх називала чомусь козаками, а цього вже я ніяк не міг второпати.

Одного разу я бачив з вікна, як кілька черкесів на конях гнали кудись нагаями до міста зв'язаних, збитих, уболочених селян. Мені стало шкода цих нещасних людей, які так скидалися на мого недригайлівського дядька Євлантія і його сусідів. Я сказав бабі Олені обурено:

— Які ж це, бабусю, козаки? Це, мабуть, татари або турки. Хіба ж козаки такі бувають?

— Всякі бувають... Ти, голубчику, краще не дивись на них. З'їж ось вареничків з черешнями та сметанкою.

Коли в мене виникали конфлікти з дядьками або з матір'ю і я починав комизитися, дарма що діло могло кінчитися ляпасами, баба Олена завжди казала мені примирливо:

— А ти підкорися, Борисику, підкорися, голуб'ятко! Тобі ж краще буде...

Я любив бабу Олену і скорявся. Одного разу я навіть поскаржився на бабу Олександру:

— Недригайлівська баба сердиться, бабусю, на мене, що я не по-нашому говорю...

— А ти їй скажи, голубчику, що-небудь по-малоросійському, то вона й не буде сердитися. Вона ж малороска, як і всі ми тут, от їй тому й хочеться так...

Я замислився. Мало-роска, мало-російський?.. Виходить, у Брянську багато російського, а в Недригайлові й Ромнах — мало. Чому?

Але й це питання розв'язав мені в Брянську батько:

— Ми — руські всі. А якщо для начальства — то одні хохли, а другі кацапи. А нам воно, сину, ні до чого, бо ми — робочі.

Якщо ні до чого, то хай так і буде! Я поклався на батьків авторитет і надовго відклав ці чудні нерозв'язані питання. І тільки коли-не-коли, згадавши далекий Недригайлів і померлу незабаром бабу Олександру, я згадував і її козаків, і ту огорожену рівчаками й валами гору, і ту останню пісню, яку баба Олександра заспівала разом з іншими дорослими немовби на прощання:

Віє вітер, віє буйний,

Дуби нахиляє,

Сидить козак на могилі

Та й вітру питає:

— Скажи, вітре, скажи, буйний,

Де козацька доля?

Де фортуна, де надія,

Де козацька воля?

Йому вітер одвічає:

— Знаю,— каже,— знаю:

Твоя доля козацькая —

В зеленому гаю.

Лежить вона, затоптана

Сірими волами.

Крикнув козак та й заплакав

Дрібними сльозами...

Заплакав козак... Але на строгому, посіченому глибокими зморшками обличчі баби Олександри я ніколи не бачив сліз — вона плакала, здавалося, тільки своїми казками та піснями, і вони будили в мені

мішане почуття жалю, кривди й гарячої любові до чогось неусвідомленого ще, але такого великого й дорогого, за що не жаль і життя своє віддати...

Журні бабині очі дивилися тільки в минуле, але баба, і гадки не маючи про те, перекинула своїми піснями та казками немилому онукові хиткий місток від давньої давнини до недалекого майбутнього. І вже не їй випало побачити, як упав той ветхий старий світ, що держався богами, царями й панами, а на руїнах його постав "у народів вольних колі" і наш відроджений народ, що знайшов нарешті самого себе.

...Давно повмирали мої баби, гей і могил їхніх не знайдеш уже. Було й мені в житті не раз — і на коні, і під конем. Та коли заходила крайня скрута, насувалося безголів'я, стискала безвихідь, до мене на раду приходили мої давно померлі баби. Лагідна, огрядна баба Олена звичайно умовляє мене завжди:

— Підкорися, Борисику, тобі ж краще буде!..

Я слухаю, але мовчу. Квола ж тілом та незламна духом баба Олександра нічого не каже, лиш суворо дивиться на мене з далечі віків і чекає. Тоді я зціплюю зуби і, як отой її останній козак у казці, кидаю в темну безвихідь:

— Наїжджайте, воріженьки, сам вас накликаю!..

1964 р.